

DOROMB

Közköltészeti tanulmányok 7.

Szerkesztő
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

Készült a
Nyugat-magyarországi irodalom 1770–1820 Lendület Kutatócsoport keretében
a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetében

A borítón:
Jelmeztervek Csokonai Vitéz Mihály *Tempefői c. vígjátékához*
(vízfestmény, 1809 körül)
Csurgó, Csokonai Vitéz Mihály Református Gimnázium Könyvtára, K 90, belső címlap

Könyvünk a Creative Commons
Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc
(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)
feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.
A kötetek honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

ISSN 2063-8175

Kiadja a *reciti*, a BTK Irodalomtudományi Intézetének
recenziós portálja és hálózati kiadója • www.reciti.hu
Borítóterv, tördelés, korrektúra: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomda és kötészet: Kódex Könyvgyártó Kft.

MÓSER ZOLTÁN

Önrímekkel bútorozott versek

József Attila „vogulos” versei

József Attila 1924. január 29-én írja József Jolánnak, hogy „dolgoztam sokat, tíz egynéhány jó verset írtam”. Ezek között van a *Lázadó szentek*, amely mellé sok évvel ezelőtt azt jegyeztem fel a saját verseskötetem margójára, hogy *rímek, önrímek, vogul!*

Lázadó szentek

Ülök én újfent dögrovást a porban.
De gonoszok csontjából örölt porban.

Uram, én is keresztelek újra.
De fejemet oda nem adom újra.

Én nem áldozom föl többé Izsákot.
Inkább magam, de soha Izsákot.

Szólok, hiába, Szodoma rám se hallgat.
Szólok, de annak, aki majd meghallgat.

Menyország kulcsát én a földre ejtem.
Vén szívemet is a földre ejtem.

Csak bennem legyen gonoszság helyettük.
Engem büntess meg tűzön őhelyettük.

Csak a szegények jutnak a pokolra.
Én nem vigyázok többet a pokolra.

* A tanulmány korábbi verziója időközben megjelent az alábbi kötetben is: MÓSER Zoltán, *Jut az ember két világhoz: Esszék és tanulmányok József Attiláról*, 13–20 (Győr: Magyar Kultúra Kiadó, 2019).

Gyógyíthatót én meggyógyítok most is.
De halottakat nem keltek föl most is.

1924. jan. 28.¹

Ugyancsak a *vogul* megjegyzést írtam fel a szintén 1924-ben keletkezett két szegényember-vers, a *Szegényember balladája* és a *Szegényember szeretője* címűek mellé, mert ezek több rokonságot mutatnak a vogul anyaggal, mint a magyar népdalokkal és balladákkal. Ezt azért fontos megjegyezni, mert általában a magyar népköltészet hatását hangsúlyozzák (erről részletesen lesz szó Heltai Bálint tanulmánya kapcsán), hiszen a feltehető vogul hatás későbbi lehet. Ez az, ami izgalmassá teszi a kérdést! Azt tudjuk – Gunda Béla említi, de Tasi József írásában is olvashatjuk –, hogy József Attila ismerte a vogul medvénekeket (Munkácsi, III. kötet), s meg is volt könyvtárában Munkácsi Bernát *Vogul népköltési gyűjteménye* (I–IV. kötet, Bp., 1892–96).²

Szegényember szeretője

Világ van a szegényember vállán,
Istent emelt mindig másik vállán.
Dühödne meg okosan egyszerre,
Mindakettőt ledobná egyszerre.

Szegényember sose kér kalácsot,
Szegényember sose kap kalácsot.
Kis kenyérrel, nagyon feketével,
Fehér lelkét őrzí feketével.

Szegényember sója is izetlen,
Szegényember kedve is izetlen.
Eladó kis holmija vetetlen
S ha van ágya, az is megvetetlen.

- 1 A kritikai kiadás szerint ez a verzió (II.) valamivel későbbi, 1924 nyaráról származik (a januári változatot is közli I. számmal), JÓZSEF Attila *összes versei 1916–1927: Kritikai kiadás*, kiad. STOLL Béla, József Attila *összes versei 1* (Budapest: Balassi Kiadó, 2005), 282–283.
- 2 *Vogul népköltési gyűjtemény*, I. kötet: *Regék és énekek a világ teremtéséről*, Első füzet: *Vogul szövegek és fordításai*, saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján kiad. MUNKÁCSI Bernát (Budapest: 1892); II. kötet: *Istenek hősi énekei, regéi és idéző igéi*, Első füzet: *Vogul szövegek és fordításai* (Budapest: 1892); III. kötet: *Medvénekek*, Első füzet: *Vogul szövegek és fordításai* (Budapest: 1893); IV. kötet: *Életképek: Vogul szövegek és fordításai* (Budapest: 1897).

Szegényember akkor lop, ha éhes,
Akkor se lop, dehát nagyon éhes.
Akkor is csak szegényebb szegény lesz.
S míg lesz szegény, mindig több szegény lesz.

Kisgyereke sohase veretlen,
Asszonya se marad megveretlen,
De akármily gyönyörű lány lennék,
Szegényember szeretője lennék.

1924. június³

Szegényember balladája

– Szegényember, hogy adod a bölcsőt?
– Csöpp a gyerek, hogy adnám a bölcsőt?
– Király vagyok, bírok nagy erővel,
Ha nem adod, elveszem erővel.

Szegényember, hejh, csak egyet szólna –
A király már katonákért szólna.
De a bölcsőt a tóba hajítja,
Csöpp gyereket utána hajítja.

Szegényember sír-rí a börtönben.
Szegényember nevet a börtönben.
Nincs a gyerek már a rossz világban,
Jobb sora lesz, hajh, vizi-világban!

1924. június⁴

Jól látni, hogy e két versben végig *azonos* vagy *önrímet*ek találunk, amelyeket túl könnyű vagy rossz rímeknek is tartanak. Török Gábor ezért is teszi fel a kérdést: jó rímek ezek?⁵ Kommentárjában részletes választ ad; most ebből néhány részletet idézünk. Azzal kezdi az ismertetést, hogy

3 JÓZSEF Attila *összes versei*, 322.

4 Uo., 321.

5 TÖRÖK Gábor, *József Attila-kommentárok* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1976), 264–281.

Horváth János még csak annyit közöl az önrímről, hogy ez nem más, mint a szónak önmagával való rímeltetése, és verselésünk kezdetlegesebb korszakában divatozik. Megjegyzéseiből némi lebecsülés érződik. Gáldi László észrevételeiből ez az elutasítás már teljesen hiányzik, bár az önrímmel összefoglaló munkájában ő sem foglalkozik bővebben. A rímek funkciójának vizsgálói már hirdetik, hogy mivel a rím végleges értéke a vers egészének a függvénye, az önrím is rendkívül hatásos lehet. Egy újabb munkájában Gáldi épp Ady verseiben mutatja ki az önrímet, de már nem a rímelés kategóriájában, hanem a parallelizmus (a gondolat- és mondatpárhuzam, illetve a verssorok párhuzamosságának) az esetei közt. Mivel maga a rímelés is a parallelizmus speciális esete, Gáldinak okvetlenül igaza van.

Fövény Lászlóné az önrímek szövegelőzményeire, ezeknek a szövegelőzményeknek esetleges ellentétességére hívja fel a figyelmet:

A népi verselés parallelizmusokat kedvelő, ismétléseket alkalmazó sajátosságát érdekesen használja fel [József Attila] arra, hogy többet mondjon és erőteljesebben, mint általában a népdalok.⁶ Többször előfordul például ezekben a versekben [a szegényember-versekről van szó] a sorvégeken az azonos szavak összecsendülése, az úgynevezett önrím, de oly módon, hogy az egymással rímelő szavak a mondat összefüggése folytán ellentétes tartalmat hordoznak:

*Szegényember sose kér kalácsot,
szegényember sose kap kalácsot.*

Az azonos szavak ily módon létrejött tartalmi dialektikája különös feszültséget ad a versnek.

Balogh László – szintén e versek kapcsán – föleleveníti Fövényné gondolatát, és kiegészíti azzal, hogy az önrím azáltal is más-más súlyúvá, jelentésűvé válhat, hogy a vers szereplői közül kinek a szájába adja őket a költő.

Török Gábor felteszi a kérdést: mi a József Attilaé az önrímek különféle jelenségeiből, és mi van meg már a mintában, a népköltészetben? „Heltai Bálint vizsgálta meg a magyar népdalokat ilyen szempontból. Értékes közleményéből azt tudhatjuk meg, hogy a József Attila népi hangú költeményeiben teljes kifejelettségükben tanulmányozható jelenségek mindegyike megvan már népdalaink, népballadáink önrímeiben is.”

6 A népdallal kapcsolatos ezen állítás felszínes ismeretre vall, mert a népdal nem akar mondani semmit! (Az a műdal és a magyar nóta sajátja.) Az énekes – ő az alkotó! – vagy vidám, vagy szomorú, keserves éneket dúdol, neki csupán ennyi a feladata és szerepe.)

És itt érdemes megállni és elővenni az *Ethnographiában* megjelent tanulmányt, s megnézni nem a megállapításait, hanem az ott felsorolt számos példát.⁷ Az összes népdalidézet két-két sorra vonatkozik. Mert ha megnézzük a példák folytatását, azok további részében nem találunk önrímeket – ezzel szemben József Attila említett három versében végig önrímeket találunk! Ezek kapcsán szokás Adyt, jelesül a *Krónikás ének 1918-ból* című versét idézni, amely hatott József Attilára, de itt egyetlen önrím sincs, csupa asszonánc. Én azért írtam régebben ezen versek mellé a *vogul* megjegyzést, mert a vogul népköltésben az önrímek dominálnak.

Tegyünk egy rövid kitérőt!

A vogulok Szibériában, az Ob folyó vidékén élő, az osztjákhoz és a magyarhoz a legközelebb álló keleti finnugor (ugor) nyelvet beszélő nép; saját magukat manysinak nevezik. A vogul népköltészet, népszokások legkiválóbb feljegyzői és gyűjtői Reguly Antal, Munkácsi Bernát, Kálmán Béla és Schmidt Éva, a finn A. Kannisto, valamint az orosz V. Csernyecov voltak. Az általuk gyűjtött anyag ismerete alapján mondhatjuk, hogy egy rohamosan morzsolódó, csupán néhány ezer lelket számláló apró, szinte „kőkorszaki” körülmények között élő nép – amelyet a tudósok közül többen nem vettek emberszámba sem – olyan magasrendű, áradó bőségű, színekben, formákban gazdag folklórt hoz létre, mint amilyent a vogulok teremtettek. Kozmogónia és történelem, harcok és lakomák, vadászatok és ünnepek, szomorú és vidám esetek, sikerült és sikertelen életek képezik témáját ennek a majdnem kivétel nélkül versbe foglalt, énekelve (sőt hangszeres kísérettel) előadott vogul folklórkincsnek. Reguly Antal elsőként s hosszú ideig egyetlenként érzékelt a vogul folklór valódi értékét, a *Kalevaláé*-hoz mérhető erkölcsi és tudományos becsét. „Csodálatos képekben bővelkednek e medvénekek, költői lelkű nép gazdag képzelőerejéről tanúskodnak” – írta egyik levelében.⁸ A vogul és az osztják énekek legjellegzetesebb stílusesszövege a parallelizmus – írja tanulmányában Wolfgang Steinitz. Mégpedig a parallelizmusnak egy sajátos változata, a sorparallelizmus:

A parallelizmus e formájában nem egyes szavak, hanem verssorok, sőt verssor-csoportok állnak párhuzamosan szemben egymással.

Az énekekben a párhuzamos sorok vagy közvetlenül egymás után következnek (*aa* típusú párhuzamos sorok), vagy *ab* formájú kettős sorokból alkotnak párhuzamos párokat, párhuzamos kettős sorpárokat (*ab a'b'* típus). A hat verslábás sorokból álló énekekben ez a leggyakoribb parallelizmustípus. Olykor a négy verslábás sorokban is előfordulnak. Példánk rá:

7 HELTAI Bálint, „A magyar népdal önrímei”, *Ethnographia* 85 (1974): 345–353.

8 *Finnugor-szamojéd (uráli) regék és mondák*, kiad. DOMOKOS Péter, 1–2. köt. (Budapest: Móra Ferenc Könyvtár, 1984) 2:7–10.

tánteng ás mát júre má tam étmem
huteng ás mát júre má tam étmem

az élelemben gazdag Obnak mély szakadéka-hoz értem,
a halban gazdag Obnak mély szakadéka-hoz értem.

Az osztják és a vogul népköltészet másik fontos stíluseszköze a *figura etymologica*.
Itt két egyazon töből származó szó egy fogalom kiemelését szolgálja.⁹

A gyűjtők által közzétett számtalan sok ének közül most csak egyet idézek, eredeti nyelven és magyar fordítással:¹⁰

1	hóslog páwel hara njol	hóslog-falu puszta foka
2	ágikwet jómne hara njol,	lánykák járta puszta foka,
3	pigkwet jómne hara njol.	fiúcskák járta puszta foka.
4	tarig lágel wojkan séjkem	daru-láb fehér homokocskámat
5	úlikwe gónjáantaneťéte,	vidámságocska fogja el,
6	káskwe gónjsantaneťéte.	boldogságocska fogja el.
7	hóslog páwel hara njol'tem	hóslog-falvi puszta fokom
8	akw pál urťéte jónghawe;	egyik felén körüljáratik,
9	sol'eng tal'hep wórkwen jónghawe,	hegyes csúcú erdőcskétől körüljáratik
10	mót pál urťéte jónghawe	másik felén körüljáratik
11	sákweng witpa witkwen ówawe.	gyöngyös vizű vizecskétől mosatik.
12	sól'ta ówantawekwe,	valóban mosatik,
13	sól'ta jónghantawekwe.	valóban körüljáratik.
14	jalp'eng kol tal'hep sáv njulit'em	templom [tkp. szent-ház] csúcú sok fenyőcském
15	jalp'eng kol mangnilpa sáv njulit'em:	templomhoz [tkp. szent-házhoz] hasonló sok fenyőcském:
16	sáwel ta l'úl'antaneťénel,	sok áll ott,
17	sáwel ta nángkantaneťénel.	sok látszik ott.
18	ágit jómne l'öh jásakwe	lányok járta út-ösvényke
19	pigkwet jómne l'öh jásakwe	fiúcskák járta út-ösvényke
20	njirnaga télantawekwe,	vesszőtől nem növetik be,
21	pumna télantawekwe.	fűtől nem növetik be.

9 Wolfgang STEINITZ, „A vogul és az osztják népköltészetéről”, in *A vízimadarak népe*, szerk. GÜLYA János, 353–366 (Budapest: Európa Kiadó, 1975).

10 KÁLMÁN Béla, *Chrestomathia Vogulica* (Budapest: Takönyvkiadó, 1963). 9. ének. Kottával: *A vízimadarak népe*, 14–17.

József Attila-kötetemben még három későbbi, 1926-as verse mellett állt az a megjegyzés, hogy *vogulos*, mert tele vannak önrímekkel.

Mégis elveszem

Ballagok lassan hazafelé,
Vert hadak futnak hazafelé –
Nem volt énnékem feleségem,
Vár rám nagyon a feleségem.

Elébem jön, szemével mondja,
Elfut tőlem s zendítve mondja:
Simogassál meg, édes uram.
Bosszús tüzeddel verj meg, Uram!

Kis küszöbén kicsit megállok,
Magos szivén zengve megállok.
Könnyel takarja el csókját.
Lábam elé teríti csókját.

Köréje rejtő erdő száll le,
Énkörém égő erdő száll le.
Igy vesz el engem diadallal.
Mégis elveszem diadallal.

1926. ápr.¹¹

A világ ha elbujdosat

A világ ha elbujdosat
Csak visszahív harangozni.
Elbujdosott harangozó
Csak visszajön harangozni.

Ha visszajön meg is bánja,
Elbúcsúzhat harangszóval.
De ha tűz van megint jöhet,
Megint jöhet harangszóval.

11 JÓZSEF Attila *összes versei*, 473 (Stoll Béla ezt a verziót csak kéziratos variánslemeiben közli, a főszöveg forrása egy másik, metrumában is eltérő kézirat).

Aztán egyszer nagy ünnepkor,
Mikor keresik halálra,
Visszajön még harangozni,
Harangozni, de halálra.

1926. máj.¹²

Virágos

Virágos fák közt ballagok,
Feleségemhez ballagok,
Kinő a földből már a nyár,
Feleségemmel vár a nyár.

Fényekkel ott a küszöbön,
Szívemmel ül, mint küszöbön,
Komoly örömmel énekel,
Erős urának énekel.

„Neveltem kövem patakon –
Ne bujdosódj már patakon –
Csobogott nap mint nap a víz,
Tiszta már kövem, mint a víz.

Sokat kerested, tiszta vagy,
Tornyunkat rakni való vagy;
Lakom szivedben, én uram,
Gyere már haza, én uram.”

Hivj csak, hivj, kedves, én megyek,
Zászlókkal, zenékkal megyek,
Mikorra kedved könnyet ér,
Akkorra urad odaér.

1926. máj.¹³

Átnézve ezeket a verseket az a meglepő, s valamit sejtet talán, miként a két szégyember-vers, ez a három is szinte egymás után született. De ami nagyon

12 Uo., 475.

13 Uo., 478.

érdekessé teszi, hogy a sorok – és ezért az önrímek variálása – pontosan megegyezik azzal, amit a német Wolfgang Steinitz tanulmányában fölvezet a vogul énekek leltározása után! A parallelizmus szemszögéből nézve

rendszerint csak egy szó váltakozik a párhuzamban álló sorokban, gyakorta kettő is, és ritkán három. A variáció szempontjából lényeges a szónak a sorban elfoglalt helye is: leggyakrabban az első szó váltakozik, gyakran valamelyik közbülső szó, és egész ritkán az utolsó.

A párhuzamos sorokban lezajló szóváltakozások formális típusai tehát a következők lehetnek:

I. A névszói sorokban váltakozhat

A) 1 szó:

- a) az első szó
- b) valamelyik középső szó
- c) az utolsó szó

B) 2 szó:

- különböző tövekből származó
- ugyanazon töből származó

C) 3 szó:

II. Az igei sorokban váltakozhat

A) 1 szó:

- a) az ige
- b) egy névszó

B) 2 szó¹⁴

A fent idézett, 1926-ban írt három vers tehát akkor született, amikor József Attila már elhagyta Szegedet, ám az elején említett, jól ismert három vers közül az első Szeged előtt, kettő pedig már Szegeden született 1924-ben. Miért fontos ez? Mert amikor József Attila 1924 őszén „beiratkozott a szegedi egyetemre, már tudatosan néprajzi, népköltészeti érdeklődéssel fordul az idevágó stúdiumok felé” – írja Péter László. „Az első félévben fölvette Mészöly Gedeon *A finnugor nyelvű népek ismertetése* című heti egyórás kollégiumát, amely – Mészöly érdeklődési körét ismerve – bizonyára bőven szólt a rokon népek folklórjáról.”

Gunda Béla említi, hogy „1931-ben a költő népköltészeti antológiát tervezett, mely a világ számos népének folklórából merített volna, többek közt Munkácsi vogul és osztják gyűjtéseiből is. Figyelemre méltó Mészöly Gedeon emlékezése, mely szerint a szegedi diák vele, kedvelt tanárával gyakran elbeszélgetett versta-

14 Uo., 357.

ni kérdésekről, s népek költészetéről is. Könyvtárában meg is voltak Munkácsi gyűjteményei.”¹⁵

És itt érkeztünk el mondandónk végére, mert ha az argumentumokat átnézzük, nagyon meggyőzőnek látszik, hogy nem a magyar népdalokból – nem is a *Kalevalából* –, hanem a nagyon gazdag vogul anyagból meríthetett József Attila, bár a versek keletkezésének időpontja ezt cáfolni látszik. Az életrajzi adatok alapján *nem előbb, mint 1924 őszén-telén vehette csak kézbe Munkácsi gyűjteményét*. Akkor honnan érkezett ez a korai, ez az erős „vogulos” hatás?¹⁶

Bevallom: marad a talány továbbra is, és a széttárt kéz. Marad egy hipotézis, erős argumentumokkal, de mégis egy olyan kutatóra vár, aki ezt vagy további érvekkel alátámasztja, vagy elveti, vagy javasol egy harmadik megoldást. Ezért is mondhatom, hogy neki – nekik! – készült ez az összeállítás.

15 PÉTER László, *József Attila nyomában: Válogatott tanulmányok* (Budapest: Argumentum Kiadó, 2000), 64–65.

16 Tekintve, hogy Reguly Antal régi folyóiratközlésein túl a Munkácsi-kötetek is már csaknem három évtizede hozzáférhetőek voltak, elvileg az ifjú költő máshol, esetleg a makói gimnáziumban vagy pl. Espersit János magánkönyvtárában is találkozhatott velük, még mielőtt Szegedre ment volna. Az kevésbé valószínű, hogy már ekkor saját tulajdonában lettek volna a kötetek, amelyekről ez később (láthattuk) bizton állítható. S természetesen az önrím más forrásból (magyar népköltészet, Petőfi stb.) érkező hatásait sem kell elvetnünk. (*Szerk. megj.*)